

УДК 271.4-726.1-9(477=1632)

**ВИСОКООСВІЧЕНІ БОЛГАРИ – ПРОВІДНИКИ ЦЕРКОВНО-ІНСТИТУЦІЙНОГО
ТА РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ РУСИ-УКРАЇНИ
(остання чверть XIV–XV ст.)**

Ігор ШПИК

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
Кафедра історії слов'янських країн*

У статті висвітлюється церковно-політична та релігійно-культурна діяльність руських митрополитів, болгар за походженням, на тлі московсько-литовсько-польського суперництва й боротьби за київську митрополічну кафедру, а також широкомасштабного руху за відновлення первісного церковного верховенства Києва та спроб впровадження на Русі-Україні церковної унії. Визначається роль і значення високоосвічених болгар в історії української пізньосередньовічної духовності.

Ключові слова: Київська митрополія, Литва, Московія, Польща, Константинополь, Рим, церковна унія, українсько-болгарські зв'язки.

Тісні й плідні релігійно-культурні зв'язки, що встановилися між Руссю і Першим Болгарським царством в останній чверті X ст., з часом набули дивовижної стійкості. Навіть у періоди лихоліть вони з обох боків незмінно підтримувалися на рівні традиції, зберігали свою тяглість та первісні функції. За сприятливих умов ці взаємини ставали своєрідним механізмом утвердження православнослов'янської культурної спільноти, головною магістраллю, якою всі визначні візантійські культурні здобутки та досягнення потрапляли на Русь. Найяскравіше цей феномен проявився на зламі XIV–XV ст., коли болгарська культура періоду Другого царства, переживши неабияке піднесення, здійснювала на східнослов'янську духовність могутній вплив, завдяки чому у ній було подолано регресивні й стагнаційні процеси, спричинені монголо-татарською навалою, та частково визначено характер її розвитку на наступні півтора-два століття.

Такий величезний розмах традиційної болгарсько-руської релігійно-культурної взаємодії значною мірою був зумовлений енергійною діяльністю на східнослов'янських землях високоосвічених болгар. Процес їх прилучення до руського духовного життя розпочався у 70-ті роки XIV ст. і досягнув свого апогею через два десятиліття, коли завоювання турками Болгарії змусило багатьох представників болгарської духовної еліти шукати собі притулку на руських землях. Водночас на Русь звернули свої погляди й болгарські церковнослужителі, що проживали в Константинополі й на Афоні. Втративши можливість вільно працювати на мистецько-інтелектуальній ниві та продовжувати свою духовну кар'єру на батьківщині, вони шукали доступу до високих церковних санів Київської митрополії. Саме з середовища цих амбітних і талановитих болгар вийшло декілька видатних руських митрополитів.

© Шпик І., 2005

Діяльність першоієрархів Київської митрополії – болгар за походженням – частково відображена у наукових дослідженнях І.Яцимирського, Б.Бучинського, І.Снегарова, Н.Дончевої-Панайотової, Ю.Пелешенка, А.Соббатовського, Є.Голубинського¹ та ін. На жаль, як у давнішій, так і в сучасній історіографії етнічна приналежність архіпастрів Руської церкви XIV–XV ст. не стала об'єктом ґрунтовних студій. Здебільшого дослідники обмежуються принагідною згадкою про неї й не беруть її до уваги як окремих, самодостатніх чинників, що впливав на характер управління Київською митрополією та її міжнародні контакти. Відтак, на сьогоднішній час маємо лише фрагментарні, розпливчасті й до того ж суперечливі уявлення про роль болгар у руському релігійно-культурному житті кінця XIV–XV ст. Тим часом, окрема просопографія болгар – київських митрополитів може послужити призмою для нового бачення деяких явищ і процесів в історії пізньосередньовічної української духовності, а також розширити діапазон наших знань про тогочасні українсько-болгарські релігійно-культурні взаємини.

У пропонуваній статті автор зробив спробу заповнити цю прогалину, а саме – висвітлити церковно-політичну та релігійно-культурну діяльність руських митрополитів, болгар за походженням, на теренах Південно-Західної Русі, осягнути її наслідки та значення.

Основою для написання цієї розвідки послужили матеріали руських літописів², грамоти константинопольських патріархів, руських митрополитів, єпископів та литовських правителів, що містяться в “Актах исторических”, “Актах, относящихся к истории Западной России”, “Архиве Юго-Западной России”, “Русской исторической библиотеке”³. Крім того, використано твори безпосереднього учасника цих подій Григорія Цамблака, а також пізніших письменників-полемістів Лева Кревзи та Захарії Копистенського⁴.

Спустошена, виснажена монголо-татарами Русь-Україна у XIV–на початку XV ст. була поділена між сусідніми державами (Великим князівством Литовським, Польщею, Угорщиною та Молдавією). Роз'єднаність тогочасного українського етносу,

¹ Соббатовский А. Григорій Цамблак, митрополит Киевский и Литовский. Вильна, 1884; Голубинский Е. История Русской церкви. Т.2. Ч.1. Москва, 1900; Яцимирский А.И. Григорій Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. Санкт-Петербург, 1904; Бучинский Б. Студії з історії церковної унії. Ісидорова унія. ІІ. митрополит Григорій // Записки наукового товариства імені Шевченка. (Львів) 1908. Т.86; 1909, Т.88; Снегаров И. Духовно-культурні зв'язки между България и Русия през средните векове (X–XV в.). София, 1950; Дончева-Панайотова Н. Киприан – старобългарски и староруски книжовник. София, 1981; Пелешенко Ю.В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV–початку XVI ст. Київ, 1990.

² Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Т.3. Санкт-Петербург, 1841; Т.4. Санкт-Петербург, 1853; Т.9. Санкт-Петербург, 1897; Т.12. Москва, 1965; Т.15. Вып.1. Москва, 1965; Т.16. Санкт-Петербург, 1889; Т.32. Москва-Ленинград, 1962; Т.35. Москва, 1980.

³ Акты исторические, собранные и изданные Археологической комиссией (1334–1598). Т.1. Санкт-Петербург, 1841; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (1340–1506) (далі – АЗР). Т.1. Санкт-Петербург, 1846; Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов (далі – АЮЗР). Ч.1. Т.5. Киев, 1872; Ч.1. Т.6. 1883; Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией (далі – РИБ). Т.4, 6. Санкт-Петербург, 1880.

⁴ Надгробное слово Григорія Цамблака Російському архієпископу Кипріяну // Чтения въ императорском обществе истории и древностей российских при московском университете. Кн.1. Отд.5. Москва, 1972. С.26–27; Григорія архієпископа киевського и всея Руси слово похвалное иже у Флорентіи и у Костеніи собору галатом, италом и римляном и все галатом благослови // Пелешенко Ю.В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV–початку XVI ст. С.117–118. Кревза Л. Оборона унії // Русская историческая библиотека. Петербург. Т.5. 1878. С.157–312; Копистенский З. Палинодия // Там само. С.313–1200.

його підпорядкованість владі сусідніх держав створили кардинально новий контекст розвитку церковно-культурного життя Русі-України, яке щораз частіше супроводжувалося різноманітними політичними конфліктами. Перше найрезонансніше протистояння за активною участю Константинополя спалахнуло між Литвою та Московією. Верховна литовська влада хотіла перетворити Руську церкву в свою надійну опору і засіб впливу на православне населення Великого князівства Литовського, тому домогалася поділу її на дві незалежні одна від одної частини – київську та московську. Натомість, Константинопольський патріархат проводив політику збереження єдиної митрополії для усіх східних слов'ян і відверто проявляв свою прихильність до Москви⁵. Така принципова позиція ґрунтувалася на усталених поглядах візантійської державної та церковної еліти. По-перше, патріарх та його оточення були переконані, що значно легше утримувати під своїм контролем об'єднану Руську церкву, ніж дві окремі її частини. По-друге, константинопольські ієрархи вельми негативно ставилися до литовських правителів, котрі аж до кінця XIV ст. залишались язичниками⁶. І ця неприязнь ще більше поглибилася, коли великі литовські князі Ягайло та Вітовт прийняли християнство за латинським обрядом. По-третє, візантійці наприкінці XIV ст. і особливо в першій половині XV ст. поклали чималі надії на матеріальну підтримку великого московського князя, і через те старалися всіляко запобігати перед ним.

У цій складній східноєвропейській церковно-політичній грі брав активну участь й Рим, який, користаючи з занепаду Візантії, пропагував ідею церковної унії, намагаючись шляхом її реалізації розширити сферу свого впливу. Але досягти реального об'єднання Західної та Східної християнських церков у XV ст. не вдалося. Зазнала краху навіть найперспективніша з усіх унійних спроб – Флорентійська (1439). З православного боку вона була розцінена як віровідступництво і категорично відхилена. Більшість східноправославних ієрархів, котрі у Флоренції підтримали унію, згодом відреклися від неї. В опозицію до Флорентійської унії стали александрійський, антиохійський і єрусалимський патріархи. У 1443 р. вони скликали в Єрусалимі собор, на якому відлучили від церкви всіх прихильників унії⁷. В самому ж Константинополі антиуніати остаточно взяли гору у 1454 р., коли патріархом було обрано Геннадія Схоларія (1454–1456)⁸. Після цієї невдачі активність Риму в справі зближення і поєднання з православними поволі пригасає⁹. Водночас до ідеї унії католицизму з православ'ям збайдужіли й литовські та польські правителі, що тривалий час толерували її як один із можливих засобів латинізації й асиміляції підвладного їм руського населення.

І все ж Флорентійська унія стала переломним моментом в історії Православної церкви, зокрема, Київської митрополії, оскільки виявила ще в зародковому стані тенденції формування нової системи церковних взаємин у всьому східноправославному світі, які особливо виразно почали проявлятися після здобуття турками Константинополя (29 травня 1453 р.). Йдеться, передусім, про амбіції Москви стати новою столицею православ'я, що було негативно сприйнято високоосвіченим українським

⁵ Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000. С.6.

⁶ Там само.

⁷ Полный православный богословский энциклопедический словарь. Т.2. Москва, 1992. Стлб.2450.

⁸ Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. С.19.

⁹ Бучинський Б. Студії з історії церковної унії. І.Сидорова унія. С.21.

духівництвом, котре й надалі воліло підпорядковуватися константинопольському патріарху і сповідувати стару церковно-релігійну ідеологію¹⁰.

Схематично окреслені нами процеси й тенденції є необхідною основою для адекватного розуміння мотивів, форм та значення діяльності тих представників болгарського духівництва, котрі в XIV–XV ст. були архіпастирями Руської церкви і, відповідно, відігравали одну з найголовніших ролей у тогочасному українському церковно-політичному й культурному житті.

Першою такою постаттю був монах Каліфаревського монастиря (поблизу м. Тирново – Болгарія) Кипріян. Він разом зі своїм учителем – знаменитим болгарським ісихастом, каліфаревським архімандритом – Феодосієм Тирновським, майбутнім главою Болгарської церкви, славетним реформатором церковнослов'янської писемності й творцем емоційно-експресивного літературного стилю Євтимієм та ще двома каліфаревськими ченцями у 1363 р. відправився на навчання до Константинополя¹¹. Після несподіваної смерті Феодосія (27 листопада 1363 р.) Кипріян перебрався на Афон, де провів близько десяти років¹², поглиблюючи свої знання й активно займаючись церковно-релігійною діяльністю. За сприяння візантійських церковних сановників йому в 1373 р. вдалося посісти у Константинополі посаду патріаршого апокрісіарія (довірена особа). На початку наступного року патріарх Філофей відправив його на Русь для залагодження церковного конфлікту між Литвою та Московією¹³. Однак уже на початку переговорів з представниками верховної влади Великого князівства Литовського Кипріян поставив собі за мету стати київським митрополитом. За короткий час він зумів настільки увійти у довіру до великого литовського князя Ольгерда (1345–1477), що той офіційно висунув його кандидатом на найвищу церковну посаду своєї держави¹⁴. Константинопольський патріарх Філофей змушений був задовольнити вимогу Ольгерда й у 1375 р. рукопоکлав Кипріяна на митрополита Київського, Руського і Литовського, при цьому проголосивши його наступником перестарілого Алексія* на митрополитичому престолі у Москві¹⁵.

Улітку 1376 р. Кипріян прибув до Києва й одразу ж почав домагатися поширення своєї юрисдикції на північноруські єпархії¹⁶. Кипріянові претензії категорично відкинув великий московський князь Дмитрій Іванович (1362–1389), зазначивши, що Північно-Східна Русь має митрополита Алексія й іншого не потребує¹⁷. Отримавши звістку про смерть Алексія (1378), Кипріян відразу відправився до столиці Великого

¹⁰ *Липинський В.* Релігія і церква в історії України. Нью-Йорк, 1956. С.46; *Пахльовська О.* Україна: шлях до Європи... через Константинополь. Стаття перша. Історичний дуалізм давньої української літератури: Візантія чи Європа? // *Сучасність*. (Київ) 1994. №1. С.57.

¹¹ *Дуйчев И.* Центры византийско-славянского общения и сотрудничества // *Труды отдела древнерусской литературы*. Москва–Ленинград, 1963. Т. 19. С.112–113.

¹² *Дончева-Панайотова Н.* Киприан – старобългарски и староруски книжовник. С.63.

¹³ *Дмитриев Л.А.* Роль и значения митрополита Киприана в истории древнерусской литературы (к русско-болгарским литературным связям XIV–XV вв.) // *Труды отдела древнерусской литературы*. Москва–Ленинград, 1963. Т.19. С.213.

¹⁴ РИБ. Т.6. Приложение. Стлб.170.

* Митрополит Київський і всієї Русі Алексій (1353–1378) був опікуном малолітнього князя Дмитрія Івановича і разом з боярами правив за нього державою. Після досягнення великим московським князем повноліття митрополит, ставши одним із найближчих його радників, продовжував перейматися державними справами. Власне ця величезна прив'язаність Алексія до московських політичних інтересів була головною причиною занедбування ним литовської частини Київської митрополії, що викликало величезне обурення православного духівництва та найвищої державної влади Великого князівства Литовського.

¹⁵ РИБ. Т.6. Приложение. Стлб.204.

¹⁶ ПСРЛ. Т.3. С.91.

¹⁷ Там само. Т.9. С.25

князівства Московського, щоб утвердитися там в сані нового митрополита “всієї Русі”. Проте князь Дмитрій Іванович, не бажаючи мати на найвищій церковній посаді своєї держави литовського ставленика, наказав заарештувати Кипріяна й вивезти його назад у литовські володіння¹⁸.

Понад три роки Кипріян завзято боровся за московський митрополичий престол і таки досягнув успіху. У 1381 р. Дмитрій Донський, довідавшись, що замість посланого ним до Константинополя Митяя*, митрополитом став Пімен, змінив своє ставлення до Кипріяна. На початку 1381 р. його запросили до Москви, де урочисто признали руським архіпастирем¹⁹. Але Кипріян так і не зміг знайти спільної мови з примхливим Дмитрієм Івановичем і восени 1382 р. змушений був повернутися до Києва²⁰. Перипетії навколо обсадження московського митрополичого престолу тривали аж до кінця 80-х років XIV ст. і закінчилися після смерті Дмитрія Івановича й приходу до влади його наступника Василя Дмитровича (1389–1425). Саме тоді Кипріян об’єднав під своїм управлінням литовську та московську частини Київської митрополії²¹, а в 1397 р. встановив свій контроль ще й над Галицькою митрополією²².

На митрополичому престолі Кипріян проводив обережну й виважену політику, керуючись, передусім, об’єктивними потребами довіреної йому пастви, а не конкретними державними інтересами чи чиймись владними амбіціями. Основна його діяльність була спрямована на відбудову Руської церкви, виховання духівництва в істинно християнських ідеалах, оновлення релігійно-морального світогляду суспільства. Цим завданням підпорядковувалась низка ініційованих ним реформаторських заходів: зміна монастирського укладу, уніфікація богослужіння, нововведення в сфері релігійного віровчення, обрядовості, літератури тощо. Сукупно вони стали потужним чинником поживлення церковно-інституційного та релігійно-культурного життя Русі-України, що вело до цілковитого відродження, а також швидкого розвитку як української, так і всієї східнослов’янської духовності.

Наступним визначним болгарським ієреєм, що розгорнув на Русі-Україні активну церковну та культурну діяльність, був Кипріянів племінник** – вихованець і послідов-

¹⁸ Дончева-Панайотова Н. Киприан – старобългарски и староруски книжовник. С.72–79.

* Після того, як Кипріяна прогнали з Москви, Дмитрій Донський послав до константинопольського патріарха свого ставленика Митяя, аби той домігся висвячення себе на московського митрополита. Але він дорогою до Константинополя за загадкових обставин помер. Відтак, новим кандидатом у митрополити став член Митяєвого почту Пімен (ПСРЛ. Т.6. С.40).

¹⁹ ПСРЛ. Т.9. С.40–41.

²⁰ Там само. Т.15. Вып.1. Стлб.147.

²¹ Там само. Т.9. С.195.

²² Fijalek J. Biskupstwa greckie w ziemiach ruskich od połowy w. XIV. Na podstawie źródeł greckich // Kwartalnik historyczny.(Lwów) 1897. №11. S.40.

** Питання про родинні зв’язки Кипріяна та Григорія Цамблака є доволі дискусійним. Жодне джерело не називає Кипріяна Цамблаком. Своє твердження про те, що Григорій Цамблак був Кипріяновим племінником, дослідники ґрунтують на висловах самого Григорія, які містяться в “Надгробному слові Кипріяну”: “...Брат б’яше нашему отцю...” і “...Тогда церкви, ажъ насъ воспитавшіа и наказавши, с рождшим насъ отъцемъ и учителемъ зелнымъ...” (Надгробное слово... С.27.). Очевидно, що в першому виразі під “отцем” слід розуміти болгарського патріарха Євтимія Тирновського, а не рідного батька Григорія. Так само і друга фраза може вказувати лише на духовну спорідненість між ними. Себто, Григорій Цамблак метафорично підкреслює, що їхнім спільним наставником був патріарх Євтимій. Окрім цього, висловлювались припущення, що Григорій Цамблак і Кипріян були родичами по матері. (Детальніше про це дискусію див.: Пелешенко Ю.В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV–початку XVI ст. С.29.). На нашу думку, Кипріян та Григорій Цамблак були родичами. Про це свідчить той факт, що під час перебування Кипріяна в Тирново (1379) малолітній Григорій Цамблак був надзвичайно приближеним до нього. Більше того, київський митрополит свого часу поблагословив його і навіть

ник знаменитого Євтимія Тирновського Григорій Цамблак (1364–1420). Емігрувавши з поневоленої турками батьківщини, він деякий час проживав у Константинополі та в Сербії²³, а між 1401 і 1406 рр. був пресвітером митрополичої Молдово-Волоської церкви святого Іоанна Хрестителя та ігуменом Пантократорової обителі (ймовірно, Нямецького монастиря)²⁴.

Влітку 1406 р. у Молдавії Григорій Цамблак отримав листа важко хворого²⁵ митрополита Кипріяна й, не гаючи часу, вирушив до Москви, сподіваючись, очевидно, зайняти якусь високу церковну посаду при митрополичій кафедрі, а у випадку смерті свого дядька стати кандидатурою наступного московського митрополита. Однак у Литві (можливо, у Вільно) Григорій дізнався про смерть Кипріяна і, не маючи до кого їхати в Москву, перервав свою подорож²⁶.

Заслужує на увагу той факт, що під час перебування Григорія Цамблака у Великому князівстві Литовському загострився конфлікт між великим князем Вітовтом та константинопольським патріархом Матеєм I (1397–1410). Вітовт, як і попередні великі князі литовські, був незадоволений залежністю своєї держави в церковному відношенні від Москви, тому після смерті Кипріяна почав домагатися призначення для Києва окремого митрополита²⁷.

Можна припустити, що литовський володар мав розмову з Григорієм і, оцінивши його високу освіченість та зв'язки в Константинополі, запропонував йому ввійти до складу литовської делегації, яка мала на меті домогтися висвячення литовсько-руським митрополитом полоцького єпископа Феодосія. В разі успіху, Цамблаку, імовірно, був обіцяний якийсь високий церковний сан у литовській Русі. На початку 1407 р. Григорій приїхав до Константинополя, де активно домагався реалізації задумів князя Вітовта. Щоб відволікти увагу Цамблака від цієї справи, патріарх Матей призначив його ігуменом константинопольського Плінаїрського монастиря*. Вочевидь, у ході тривалого обговорення цього питання** патріарх усе ж поступився Москві й у 1409 р. на митрополита Київського і всієї Русі висвятив Фотія (1409–1431), грека з Мореї, котрого підтримав Василій Дмитрович. У свою чергу, Вітовт, не бажаючи ще більше ускладнювати свої стосунки з патріархом Матеєм, погодився визнати нового митрополита, але з умовою, що той буде періодично відвідувати Київ²⁸.

Втім, Григорій Цамблак не вгамонився. У 1409 р. він повернувся до Великого князівства Литовського²⁹, очевидно, з наміром стати київським митрополитом. Незабаром йому вдалося заручитися підтримкою самого князя Вітовта і, що найголовніше,

напророкував велике майбутнє (Надгробное слово... С.29). Сумнівним видається, що такої честі удостоїлась би чужа йому людина.

²³ *Велчев В.* Старобългарска литература // История на българската литература. Т.1. София, 1962. С.327.

²⁴ *Снегаров И.* Духовно-культурни връзки между България и Русия през средните векове (X–XV в.). С.74–75; *Калиганов И.И.* Новая попытка реконструкции биографии Григория Цамблака // Советское славяноведение (Москва).1983. №1. С.123–124.

²⁵ ПСРЛ. Т.9. С.195.

²⁶ *Киселков В. Сл.* Проуки и очерти на старобългарска литература. С.237.

²⁷ *Снегаров И.* Духовно-культурни връзки между България и Русия през средните векове (X–XV в.). С.76.

* Про ігуменство Григорія Цамблака в Плінаїрському монастирі свідчить заголовок “Надгробного слова Кипріяну”: “...Григорія Мниха и презвитера игумена обители Плинаирския...” (Надгробное слово... С.25. Примітка 1).

** Про це свідчить хоча б той факт, що після смерті Кипріяна Русь майже три роки не мала митрополита (1406–1409).

²⁸ *Яцимирській А.И.* Григорій Цамблак. С.173.

²⁹ *Снегаров И.* Духовно-культурни връзки между България и Русия през средните векове (X–XV в.). С.77.

знову актуалізувати проблему поділу Київської митрополії на литовську та московську частини. Це призвело до розколу в середовищі православних ієрархів Південно-Західної Русі на прихильників і противників утворення окремої Литовсько-руської митрополії з центром у Києві. І, як слушно зауважує І.Снегаров, власне Григорій Цамблак став головним ідеологом руху за відокремлення³⁰, що було на руку південноруській світській еліті та духівництву, котрі не бажали залежності від Москви.

Супрасльський літопис повідомляє, що в 1414 р. Григорій Цамблак навідувався до Москви³¹. З цього приводу в історіографії висловлені дещо дивні гіпотези, нібито Цамблак мав на меті налагодити дружні стосунки з митрополитом Фотієм і попередити його про литовсько-руську змову проти нього³². Однак достовірність цього факту є дуже сумнівною. По-перше, інші джерела, в тому числі північноруські літописи, про мандрівку Цамблака до Москви не згадують. По-друге, зовсім не зрозуміло, як міг лідер литовсько-руської опозиції до Фотія в час, коли литовсько-московське церковно-політичне протистояння досягало апогею, податися до столиці Великого князівства Московського та ще й попереджати там свого головного противника про змову, яку особисто організував?

1414 р. Вітовт скликав два собори українсько-білоруських ієрархів, на яких московського митрополита Фотія було звинувачено в антицерковних, неканонічних діях та позбавлено духовної влади над литовсько-руськими єпархіями. Водночас кандидатом на київську митрополічну кафедру, яку планувалося відновити з дозволу патріарха, було затверджено Григорія Цамблака³³. Щоб передати патріарху ці соборні рішення і заодно висвятитись на київського митрополита, Григорій відправився до Константинополя. Однак домогтися там успіху йому не вдалося. Заздалегідь поінформований Фотієм патріарх Євтимій II (1410–1416) не лише категорично відмовився розглянути литовські клопотання, а й у нападі гніву оголосив Цамблаку анафему³⁴. Остерігаючись арешту, Григорій негайно ж покинув Візантійську столицю і взимку 1415 р. повернувся до Литви.

Проте цього разу Вітовт вирішив не відступати від своїх намірів. У березні 1415 р. він вислав до Константинополя ще одну делегацію. При тому послам був призначений точний час повернення: на “Ільїн день” або ж “на Успіння” (20 липня і 15 серпня відповідно), щоправда, пізніше великий литовський князь продовжив термін до 14 листопада³⁵. Коли ж і тоді відповідь з візантійської столиці не надійшла, Вітовт 15 листопада 1415 р. у місті Новгородку скликав черговий собор єпископів і вищого духівництва українських і білоруських земель. На його засіданні великий князь, пригрозивши розправою окремим владикам³⁶, домігся соборного рішення про відновлення Київської митрополії та обрання митрополитом Київським і всієї Русі Григорія Цамблака. Після цього ієреї склали спеціальну грамоту, в якій обґрунтували законність обрання ними митрополита. Цікаво зауважити, що в ній зроблений покликання на прецеденти з історії болгарської та сербської церков: “Болгари – по хрещенню брати нам і спо-

³⁰ Там само. С.79.

³¹ ПСРЛ. Т.35. С.55.

³² Яцимирській А.И. Григорій Цамблак. С.175–177; Калиганов И.И. Новая попытка реконструкции биографии Григория Цамблака // Советское славяноведение. 1983. №1. С.124.

³³ Яцимирській А.И. Григорій Цамблак. С.176.

³⁴ Акты исторические, собранные и изданные Археологической комиссией (1334–1598). Т.1. С.30, 31.

³⁵ АЗР. Т.1. С. 36-37.

³⁶ АЮЗР. Ч.1. Т.5. С.91–92.

ріднені з нами (в оригіналі – сродници. – *І.Ш.*) – також вчинили згідно з правилом*, своїми єпископами поставили собі первосвятителя**. Так само і сербські єпископи*** за правилом й апостольським уставом своїми єпископами поставили собі первосвятителя...»³⁷. Ці факти руським єпископам стали відомі, очевидно, завдяки Григорію Цамблаку. Крім того, Вітовтом була розіслана обіжна грамота, в якій пояснювалися причини відокремлення литовсько-руських єпархій від московської митрополії: “... Церква Київської митрополії не будується, а занепадає; митрополитів скільки було за нашої пам’яті? Церкви не будували, як було з давнини. І ще скільки церковних доходів забрали й на інші місця перенесли і віддали! [...] Та знайте: ми не є вашої віри і якщо б ми хотіли того, щоб у нашій державі віра ваша бідніла й гинула, а церкви ваші не будувалися, то нас би це не тривожило [...]. Але ми, бажаючи, щоб віра ваша не бідніла, не гинула і церкви ваші будувалися, соборноправно поставили митрополита...”³⁸. Найвірогідніше, до складання цих документів значною мірою причинився сам Григорій (можливо, навіть був їх одноособовим автором).

Наприкінці 1415р.–на початку 1416 р. новообраний митрополит з Новгородка перебрався до Києва, де перебував до лютого 1416 р., тобто, до розорення давньоруської столиці ногайським ханом Едигеєм. Весною 1416 р. Цамблак переїхав до Вільна й поселився там при церкві Пресвятої Богородиці, яка фактично стала новою митрополічною резиденцією³⁹.

Про управління Григорієм Цамблаком українсько-білоруськими єпархіями докладних даних немає. Лише окремі відомості свідчать про те, що він намагався всіляко підняти престиж православної віри у середовищі литовської панівної еліти. Зокрема, Григорій спробував схилити до прийняття православ’я навіть самого Вітовта. Про це красномовно розповідає руський літописець: “Григорій Цамблак промовив до великого Вітовта Кейстуовича: Чому, княже, Ти дотримуєшся латинської віри, а не грецької? Вітовт йому відповів: якщо хочеш не тільки мене одного, а й усіх людей моєї землі литовської бачити у своїй православній вірі, то йди в Рим і переконай папу і його мудреців [в істинності православ’я. – *І.Ш.*]. Якщо зумієш їх переконати – ми всі перейдемо в грецький закон. А якщо не переконаєш – я всіх православних своєї землі переведу в німецький закон [католицизм. – *І.Ш.*]”⁴⁰.

І все ж, можна стверджувати, що у вирішенні всіх важливих церковних проблем Григорій Цамблак сумлінно виконував волю Вітовта, якому завдячував своїм високим духовним саном. У лютому–квітні 1418 р. за наказом великого князя він взяв участь у Констанцькому соборі*, на якому виголосив дві сповнених схвальних

* Мається на увазі І-ше апостольське правило, згідно з яким два або три єпископи мають право рукопокласти митрополита.

** Бл. 918 р. церковний собор у м. Преславі за вказівкою болгарського царя Симеона оголосив, за деякими джерелами, архієпископа Дамяна Дристорського першим преславським патріархом (Енциклопедия България. Т.5. София, 1986. С.451.).

*** У 1346 р. Стефан Душан у м. Серес скликав собор, на якому архієпископа Саву було обрано сербським патріархом (Справочный энциклопедический словарь. Т.4. Санкт-Петербург, 1855. С.90).

³⁷ ПСРЛ. Т.9. С.229.

³⁸ АЗР. Т.1. С.35–37.

³⁹ *Бегунов Ю.К.* К вопросу о церковно-политических планах Григория Цамблака // Советское славяноведение. 1981. №3. С.61.

⁴⁰ ПСРЛ. Т.11. С.233.

* Констанцький собор (5 листопада 1414 р.–22 квітня 1418 р.) був скликаний у м. Констанці (Півд. Німеччина) з метою проведення реформ католицької церкви, припинення ворожнечі між прихильниками трьох претендентів на папський престол та боротьби з гуситським рухом в Чехії. 19 лютого 1418 р. до

висловів про унію промови⁴². Оригінальний (церковнослов'янський) текст першого виступу не зберігся. Відомий лише його перепис, зроблений кардиналом Філястрою з латинського перекладу грецького домініканця Андрія Хризовула⁴³. Ця копія не є точною. Німецький дослідник Х.Д.Дьопман схиляється до думки, що Філястра частину латинського тексту відтворював по-пам'яті, при цьому він дещо скоротив, а дещо додав від себе, про що свідчить наявна в ньому католицька термінологія⁴⁴. Відтак, єдиним надійним джерелом, що відображає ставлення Григорія Цамблака до проблеми єдності християнства, є друга промова, слов'янський список якої міститься в одному із збірників Супрасльського монастиря (друга половина XVI ст., зберігається у Бібліотеці академії наук Литви у Вільнюсі під шифром F – 19–105)⁴⁵.

В історіографії⁴⁶ утвердилась думка, що уніатофілом Григорій не був і, залишаючись ревним ортодоксом, виконував свою місію в Констанці⁴⁷ лише формально. На думку А.І.Яцимирського, Цамблакові промови не мали жодного практичного значення і були лише красномовними привітаннями. Як найвагомий доказ цього він наводить свідчення німецького хроніста Йоганна Лінденблатта про руських духівників на Констанцькому соборі: “Коли польських* послів запитали, чи справді православні єпископи і священники бажають “стати християнами” [католиками. – *І.Ш.*], як писав папі Вітовт, то останні заявили, що прибули сюди тільки на вимогу литовського князя і не мають жодного наміру підпорядковуватися римському престолу. Цим поляки були дуже присоромлені й висміяні перед цілим собором”⁴⁸. Однак неважко помітити, що таку настроєність проти унії мав лише дехто з оточення Григорія, а не він сам. Насправді ж Цамблак був прихильником примирення між християнським Сходом і Заходом й висловлювався за унію на засадах рівноправ'я та рівнозначності догм, обрядів і ритуалів. І це підкреслюється в його зверненні до отців Констанцького собору: “Доки християнська церква буде розділена на два обряди? Як називається

Констанца прибули грецька й литовсько-руська делегації з метою проведення переговорів про об'єднання християнських церков (Енциклопедія коścioльна. Т.9. Warszawa, 1897. S.61–86).

⁴² Мечев К. Средновековни българи. Книжовници. Държавници. Борци. София, 1989. С.171–177; Пелешенко Ю.В. Развитие української ораторської та агіографічної прози кінця XIV–початку XVI ст. С.54.

⁴³ Бегунов Ю.К. К вопросу о церковно-политических планах Григория Цамблака. С.62.

⁴⁴ Дьопман Х.-Д. Митрополит Григорий Цамблак и неговото отношение къ Римската църква на Констанция събор // Търновска книжовна школа. Т. 3. София, 1984. С.381–382.

⁴⁵ Див.: Пелешенко Ю.В. Развитие української ораторської та агіографічної прози кінця XIV–початку XVI ст. С.55.

⁴⁶ Прихильність Григорія Цамблака до унії християнських церков категорично заперечують такі дослідники: Соббатовский А. Григорій Цамблак. С.27–30; Яцимирский А.И. Григорій Цамблак. С.200–203; Снегаров И. Духовно-культурни връзки между България и Русия ... С.86–87; Пелешенко Ю.В. Развитие української ораторської та агіографічної прози кінця XIV–початку XVI ст. С.60–62. Польський історик А.Прохаска писав, що митрополит Григорій Цамблак “ще не доріс до тієї міри посвячення, якої вимагає унія...” (Prochaska A. Dążenia do unii cerkiewnej za Jagiełły // Przegląd powszechny. Warszawa, 1896. T.51. S.51–52). Інші польські вчені А. Левицький та Я. Фіялек відзначали, що Цамблак прагнув унії, але для її укладення не мав часу, оскільки прибув на собор 19 лютого 1418 р., а вже в квітні того ж таки року папа Мартін V собор закрив (Lewicki A. Sprawa unii kościelnej za Jagiełły // Kwartalnik historyczny. (Lwów) 1897. №11. S.334; Fijalek J. Biskupstwa greckie w ziemiach ruskich od połowy w. XIV. S.55). Як бачимо, різна конфесійна приналежність дослідників прямо позначилась на їхніх поглядах, зумовивши такі суттєві розбіжності в історіографії цього питання. Грунтовніший огляд праць, в яких досліджується перебування Цамблака на Констанцькому соборі та його особисте ставлення до церковної унії можна знайти в: Дьопман Х.-Д. Митрополит Григорий Цамблак и неговото отношение къ Римската църква на Констанция събор. С.379–383.

⁴⁷ Детальніше про участь Григорія Цамблака в Констанцькому соборі див.: Бегунов Ю.К. К вопросу о церковно-политических планах Григория Цамблака. С.57–64.

⁴⁸ Очевидно, німецький хроніст помилково називає руських послів польськими.

⁴⁸ Цит. за: Яцимирский А.И. Григорій Цамблак. С.202–203.

християнська церква, яка не має Христової єдності?! Христос же з'єднав нас хрещенням і євангелієм [...]. Обряди і розуміння догм різні, неоднакові ритуали, але ж віра в Трійцю єдина (підкреслено нами. – *І.Ш.*). До якого часу східні будуть докоряти західним, а західні – східним, подібно до давніх іудеїв і самарян. Останніх простим і премудрим рішенням розсудив еллін Александр Македонський, котрий ніколи не чув ні про апостолів, ні про пророків. Хто ж нас розсудить: іудеїв, варвар чи, може, якийсь язичник?! Відважусь вам це сказати, і зрозумійте мене правильно, не тільки вам дорікаю, а й грекам...”⁴⁹.

Цамблакове трактування унії стало для католицьких ієрархів прикрою несподіванкою й сильним розчаруванням, оскільки всі вони були впевнені, що анафемований руський митрополит прибув на Констанцький собор з метою офіційно розірвати стосунки з Константинопольським патріархом і підпорядкуватися Римському престолу. Після краху цих ілюзій переговори про унію зайшли в глухий кут й уже в березні 1418 р. були зняті з порядку денного собору⁵⁰.

Влітку 1418 р. Григорій повернувся до Великого князівства Литовського. Через рік, за словами літописців, він захворів на “морovu язву” й помер.⁵¹ Втім, А.Соббатовський⁵² та А.Яцимирський⁵³ висловили неправдоподібне твердження: начебто, в 1420 р. Цамблук склав з себе повноваження митрополита, таємно переїхав у Молдавію, де під іменем “Гаврило Урик” поселився в Нямецькому монастирі й там аж до 1452 р. продовжував активно займатися церковно-книжною діяльністю. Їхні аргументи та докази на користь цієї версії свого часу переконливо спростував болгарський вчений В.Сл.Кіселков⁵⁴.

Церковно-релігійна діяльність Григорія Цамблака тісно перепліталася з літературною. За даними А.І.Яцимирського, на литовсько-руський період його життя припадає шість проповідей (на Вербну неділю, Воздвиження, Успіння, Преображення, Вознесіння та “Ісповідання віри”), три похвали (Кипріянові, Євтимію Тирновському та великомученику Димитрію) і дві промови, виголошені на Констанцькому соборі в 1418 р.⁵⁵ Саме ці твори підняли українське письменство на вищий рівень розвитку, прищепивши йому новий, витворений в Тирново емоційно-експресивний стиль (“плетенія словес”)⁵⁶.

З іменем Григорія Цамблака, мабуть, пов'язане й перенесення на Русь-Україну гімнографічних і заодно музичних традицій Тирновської школи⁵⁷. Адже про його широкі музичні зацікавлення промовисто свідчать написані ним гімнографічні твори (служби Іоанна Нового, Стефана Дечанського, Петки Тирновської та вісім віршів на свято Успіння Богородиці), а також використання в українській музичній практиці так званої “цамблочної” мелодійної фігури, яка збереглась у нотній азбуці 1838 р.⁵⁸

⁴⁹ Григорія архієпископа киевського и всея Руси слово похвалное иже у Флорентии и у Костениі собору галатом, италом и римляном и все галатом благослови С.118.

⁵⁰ *Безунов Ю.К.* К вопросу о церковно-политических планах Григория Цамблака. С.62.

⁵¹ ПСРЛ. Т.11. С.234.

⁵² *Соббатовский А.* Григорій Цамблук, митрополитъ Киевскій и Литовскій. С.30–31.

⁵³ *Яцимирскій А.И.* Григорій Цамблукъ. С.213–306.

⁵⁴ *Киселков В. Сл.* Проуки и очерти на старобългарска литература. С.233, 243–245.

⁵⁵ Яцимирскій А.И. Григорій Цамблукъ. С.208–209.

⁵⁶ Детальніше див.: *Пелешенко Ю.В.* Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV–початку XVI ст. С.36–117.

⁵⁷ Див.: *Константинова Н.* Към въпроса за музикалната дейност на Григорий Цамблук в Русия // Търновска книжовна школа. Т.3. С. 388–396.

⁵⁸ *Тончева Е.* Церковная музыка в Болгарии в XV–XVIII веках // Славянские культуры и Балканы. Т.1. София, 1978. С.295.

Цікаво, що “болгарський наспів”, як називали на Русі тирновський церковний спів, дуже добре прижився і, відповідно, широко використовувався в наступні століття по західноукраїнських церквах⁵⁹.

Окрім таких помітних постатей, як Кипріян та Григорій Цамблак, київський митрополитий престол посідали й інші вихідці з Болгарії. У деяких джерелах болгариним називається митрополит Исидор (1436–1458). Зокрема, Лев Кревза у своєму творі “Оборона унії” (1617 р.) зазначив: “Рік від створення світу 6746, а від народження Христового 1437 митрополит Исидор, болгарин”.⁶⁰ Теж саме повторює у своїй “Палінодії” Захарія Копистенський: “Исидор, родом болгарин, року від створення світу 6846, від Різдва 1437, поставлений був від царгородського патріарха Йосифа”.⁶¹ Крім того, аналогічне повідомлення міститься у “Виписці з літописців про митрополитів Російських”, складеній у 1685 р. з нагоди переходу Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріархату: “Літо Господне 1437 [у Києві] поставлений Исидор митрополит, болгарин від константинопольського патріарха Йосифа...”⁶².

Попри це, більшість дослідників схильна вважати Исидора греком. Ця традиція бере початок від відомого історика церкви Є.Голубинського, котрий у своїй об’ємній праці “Історія Руської церкви” принагідно торкнувся питання про етнічну приналежність Исидора. Російський вчений правдивими вважав свідчення лише тих джерел, які називають Исидора греком. Йдеться про тогочасних грецьких хроністів Дуку й Халконділу та італійського письменника Енея Сільвіо Пікколоміні (з 1458 по 1464 був папою римським під іменем Пія II), Перший Новгородський і Никонівський літописи⁶³.

Треба зауважити, що Дука, Халконділа та Пікколоміні могли не знати про слов’янське походження Исидора. Адже в той час на візантійських землях проживало чимало еллінізованих слов’ян, котрі вважали Візантію своєю батьківщиною і сумлінно працювали для її блага.⁶⁴ І, що найголовніше, відрізнити їх від греків було дуже важко. Сумнівними видаються й дані північноруських літописів. Порівняльний аналіз повідомлень про Исидора різних літописних списків дає підстави припускати, що в їх протографі вказівки на його етнічну приналежність не було (“В лето 6945 [1437]. Прииде Исидор митрополит из Царяграда на Москву...”⁶⁵. “Той же зимы приеха митрополитъ Сидоръ съ осмаго събора, из Рима на Русь...”⁶⁶). Вочевидь, уточнення про грецьке походження Исидора є домислом пізнішого літописця, котрий працював десь у другій половині XV ст. (“Тоя же земы прииде Исидоръ митрополитъ Гречинь Киевській и всея Русии со осмого собора изъ Рима отъ папы на Русь...”⁶⁷).

Важко повірити у те, що константинопольський патріарх, плануючи розпочати переговори про об’єднання церков, призначив би руським митрополитом людину, котра не володіла церковнослов’янською мовою, а відтак, не могла б ефективно провести на

⁵⁹ Корний Л.Ф. Болгарский напев в маньявских рукописях XVII-XVIII вв // Единение народов – Единение культур. Украинско-болгарские культурные связи: История и современность. Киев, 1987. С.38–41.

⁶⁰ РИБ. Т.4. С.234.

⁶¹ РИБ. Т.4 С.1030.

⁶² АЮЗР. Ч.1. Т.5. С.92.

⁶³ Голубинский Е. История Русской церкви. Т.2.Ч.1. С.421–422. Примітка 3.

⁶⁴ Божилов И. Болгарите във Византийската империя. София, 1995; Дуйчев И. Центри византийско-славянського обшениа и сотрудничества. С.107–127.

⁶⁵ ПСРЛ. Т.27. С.27.

⁶⁶ Там само. Т.16. С.182.

⁶⁷ Там само. Т.9. С.42.

Русі унію, тим паче, що йому добре була відома глибока непримиренність Москви та Риму. Тож найвідповіднішою кандидатурою міг бути тільки представник високоосвіченого еллінізованого слов'янського духовництва. І такого прихильника унії патріарх Йосиф II (1416–1439) – болгарин, нащадок царського роду Шишманів⁶⁸ – очевидно, знайшов серед своїх співвітчизників. Більше того, на користь болгарського походження Ісидора свідчить, збережений до нашого часу його твір “Посланіє в лядскую и в литовскую и в німецкую землю и на всю Русь”⁶⁹, написаний церковнослов'янською мовою. Порівняльний аналіз цього твору, здійснений Ю.В. Пелешенком, переконливо доводить, що його автор був неабияким майстром слов'янського емоційно-експресивного стилю – “плетеніє словес”. На це безпосередньо вказують вживані ним синоніми та синонімічні сполучення, широке використання епітетів, порівнянь та метафор. У цьому плані Ісидорове “Посланіє” близьке до творів Григорія Цамблака⁷⁰.

Найімовірніше, Ісидор (бл. 1390–1463) народився в знатній болгарській сім'ї, яка в 1392–1393 рр., рятуючись від турецьких загарбників, переселилась у Візантію. Його дитинство та юність пройшли в Морей (на Пелопоннесі)⁷¹. Тут він висвятився в ченці й став учнем видатного філософа Геміста Плетона⁷². Завдяки своїм здібностям та наполегливості, Ісидор у повному обсязі оволодів тодішніми релігійно-філософськими та науковими знаннями, чим прославився на всю Візантійську імперію. Зокрема, відомо, що він чудово знав античну літературу, цитував Ксенофонта й інших авторів⁷³, був прекрасним оратором, володів багатьма мовами.⁷⁴ Візантійці вважали його одним із найосвіченіших людей свого часу, пишались та захоплювалися ним. Ось що писав про нього його сучасник Марк Євгенік: “Людина, котра дійсно відбиває у собі Христа, делікатний за характером і ангелоподібний зовні; щасливе і рідкісне поєднання простоти та проникливості із даром говорити, що перевершує плин ріки, щедрий і простий до такої міри, що віддасть в разі потреби останню одежину”⁷⁵.

У 20-х роках XV ст. вченого монаха Ісидора помітив і наблизив до себе константинопольський патріарх Йосиф II. При ньому майбутній глава Руської церкви, судячи з усього, виконував функції апокрісарія⁷⁶. Згодом він став ще й настоятелем константинопольського монастиря св. Дмитрія. У 1434 р. патріарх відрядив Ісидора до Базеля вести переговори про церковну унію⁷⁷, а через рік висвятив його на митрополита Київського і всієї Русі.

⁶⁸ Тодорова О. Православната церква и българите XV-XVIII век. София, 1997. С.238.

⁶⁹ Публікацію цього твору див.: ПСРЛ. Т.6. С.159–160; Франко І.Я. Зібрання творів: У 50-ти т. Т.40. Київ, 1983. С.213–214.

⁷⁰ Пелешенко Ю.В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV–початку XVI ст. С.98, 102, 103.

⁷¹ Голубинский Е. История Русской церкви. Т.2. Ч.1. С.421–422. Примітка 3; Йосиф – Ахисп.-митр. Творче обличчя і гріб Київського митрополита Царгородського патріарха кард. Ісидора // Богословія. Рим, 1964. Т.25–28. С.1.

⁷² Голубинский Е. История Русской церкви. Т.2. Ч.1. С.423. Примітка 1.

⁷³ Йосиф – Ахисп.-митр. Творче обличчя і гріб Київського митрополита Царгородського патріарха кард. Ісидора. С.2.

⁷⁴ Карташев А.В. Очерки по истории Русской церкви. Т.1. Москва, 1991. С.349.

⁷⁵ Цит. за: Кочан Н.С. Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідеї унії церков // Український історичний журнал. 1996. №1. С.33.

⁷⁶ Йосиф – Ахисп.-митр. Творче обличчя і гріб Київського митрополита Царгородського патріарха кард. Ісидора. С.2.

⁷⁷ Там само.

Поспішно перетнувши територію Південно-Західної Русі, навесні 1437 р.⁷⁸ Ісидор прибув до Москви⁷⁹. Того ж таки року він відправився на Ферраро-Флорентійський собор⁸⁰, з якого повернувся аж у 1440 р. уже будучи уніатом і маючи титул кардинала. Перемишль став першим руським владичим містом, в якому Ісидор наприкінці квітня 1440 р. проголосив унію⁸¹. Втім, місцева православна громада, яка постійно зазнавала кривд й утисків від католиків, скептично поставилася до заяв митрополита-кардинала про рівноправність східного й західного обрядів. Мабуть, так само Ісидорові проповіді сприйняли й православні у Галичі⁸², куди він приїхав у другій половині травня, та у Львові, де у першій половині липня його приймав латинський архієпископ Я.Одровонж⁸³.

У другій половині липня 1440 р. Ісидор оприлюднив постанову Ферраро-Флорентійського собору в Холмі. І, що найцікавіше, саме тут він найрішучіше виступив проти польської дискримінаційної політики щодо русинів. У грамоті до холмського старости і воєводи від 27 липня 1440 р. митрополит-кардинал вимагав, щоби католики поважали руських церковнослужителів і дотримувалися їхніх майнових прав: “Хто ображає церкву Божу, той самому Божому закону чинить спротив. Ми ж істинні православні християни ляхи і руси повинні піклуватися про Божу церкву і її священників, а не робити їм кривду; бо ж дав нині Бог єдність братам християнам латинцям і русинам”⁸⁴.

З Холма Ісидор попрямував до Вільна. Але там його унійній діяльності перешкодив католицький архієпископ Матвій, котрий не визнавав Флорентійської унії й категорично заперечував законність православних Тайн⁸⁵. Через це Ісидор негайно ж виїхав з Віленського воєводства й продовжив впроваджувати унію на українських землях. У вересні–жовтні 1440 р. глава Руської церкви за підтримки князя Свидригайла проповідував унію в Луцьку та Володимирі⁸⁶. А наприкінці осені 1440 р. Ісидор приїхав до Києва, де його гостинно зустрів духовництво та місцева влада⁸⁷. Київський князь Олександр Володимирович 5 лютого 1441 р. видав спеціальну грамоту, в якій визнав Ісидора митрополитом і підтвердив давні церковні права та привілеї⁸⁸. Після цього митрополит-уніат відїхав до Москви. Але якщо на Русі-Україні, як зазначає М.С.Грушевський, прийняття Ісидором унії не викликало ні особливого схвалення, ні опозиції⁸⁹, то у Москві великий князь Василій II, потрактуючи цей крок як підступну зраду, наказав позбавити його митрополичого сану й кинути до

⁷⁸ Блажейовський Д. Ієрархія Київської церкви (861–1996). Львів, 1996. С.146.

⁷⁹ Про перебування Ісидора в Москві та його подорож на Ферраро-Флорентійський собор див.: Карташев А.В. Очерки по истории Русской церкви. С.349–351; Lewicki A. Unia florencka w Polsce // Rozprawy Akademii umiejętności. Widział historyczno-filozoficzny. (Kraków) 1899. T.13. Ser.2. S.219–224.

⁸⁰ Участь митрополита Ісидора у Ферраро-Флорентійському соборі висвітлюють: Карташев А.В. Очерки по истории Русской церкви. С.352–354; Кочан Н.С. Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідеї унії церков. С.30–31.

⁸¹ Бучинський Б. Студії з історії церковної унії. І.Ісидорова унія. С.28–29.

⁸² Там само.

⁸³ Кочан Н.С. Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідеї унії церков.С.35.

⁸⁴ АЮЗР. Ч.1. Т.6. С.7.

⁸⁵ Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. С.60.

⁸⁶ Кочан Н.С. Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідеї унії церков. С.36.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией (1334–1598). Т.1. С.488.

⁸⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.5. Київ,1994. С.408.

в'язниці⁹⁰. Однак Ісидору вдалося втекти до Великого князівства Литовського. Пробувши тут близько року, він перебрався до Рима і з того часу залишався за межами своєї митрополії. Попри те, Ісидор продовжував цікавитися її справами, вислав своїй пастві розпорядження та давав благословення на висвячення єпископів (1445 р. – Перимишльського, а в 1448 р. – Володимирського)⁹¹. Збереглися відомості про те, що у 1447 р. він навіть задумав виїхати на Русь⁹². Але якісь обставини перешкодили йому здійснити цей намір.

Завдяки своїм харизматичним рисам, Ісидор зумів доволі швидко стати одним із найвпливовіших ієрархів Апостольського престолу. За його посередництвом Рим почав проводити вельми успішну політику в східноправославному світі. Будучи папським легатом, він двічі відвідував Константинополь (1446–1448; 1452–1453). Під час другого візиту 12 грудня 1452 р. в соборі св. Софії Ісидор урочисто проголосив відновлення унії⁹³. Наступного року цей енергійний церковнослужитель взяв участь в останній обороні візантійської столиці, при цьому ледь не поплатився життям. Повернувшись до Італії, Ісидор зайнявся справами сабінського єпископства, главою якого став ще у 1451 р., а також перейняв обов'язки декана Кардинальської колегії і Камерленга (завідувач касою Апостольського престолу). З того часу митрополит-кардинал проявляв дедалі менший інтерес до руського церковно-релігійного життя, не мав жодного бажання їхати на Русь і тим більше брати участь в тамтешній ієрархічній боротьбі. Врешті-решт, він у 1457 р. склав із себе повноваження митрополита Київського і всієї Русі. Два роки потому папа Пій II надав йому сан унійного константинопольського патріарха, який, по-суті, був лише формальним титулом – наповнити ж його реальною духовною владою похилий Ісидор уже не мав снаги. У 1461 р. новий патріарх-уніат важко захворів і 27 квітня 1463 р. в Римі помер⁹⁴.

Вочевидь, болгариним був і учень Ісидора, київський митрополит Григорій Болгарин (1458–1473)⁹⁵, про що мало б свідчити його прізвище. В сан він був висвячений у 1458 р. папою Пієм II та константинопольським патріархом-уніатом Григорієм Маммою, що жив у Римі. Буллою від 3 вересня 1458 р. Пій II передав у відання митрополита Григорія православні єпархії Литви та Польщі, чим офіційно розділив Київську митрополію на дві частини: “долішню Русь” та “горішню – Московську Русь”, яка проголошувалася “землею невірних” (terra infidelium).⁹⁶

У 1458–1459 рр. нововисвячений митрополит Григорій Болгарин об'їхав надані йому папою єпархії⁹⁷. В окремих церквах та кафедральних соборах він оприлюднював грамоту константинопольського патріарха Григорія Мамми, буллу папи Пія II і послання колишнього руського митрополита Ісидора, що підтверджували його призначення главою Руської церкви⁹⁸, повсюди відновлював унію та закликав

⁹⁰ ПСРЛ. Т.6. С.161–162; Т.12. С.42–43; *Хорошкевич Ф.Л.* Католики в представленнях русских летописцев XIV–XV вв. // *Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI–XX w.)*. Warszawa, 1997. С.39–40.

⁹¹ *Бучинський Б.* Студії з історії церковної унії. I. Ісидорова унія. С.6–15.

⁹² *Кочан Н.С.* Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідеї унії церков. С.39.

⁹³ *Кочан Н.С.* Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідеї унії церков. С.32.

⁹⁴ *Йосиф – Ахисп.-митр.* Творче обличчя і гріб Київського митрополита Царгородського патріарха кард. Ісидора. С.6–14.

⁹⁵ *Ульяновський В.І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х кн. Київ, 1994. Кн.1. С.44.

⁹⁶ *Чубатий М.* Митрополит Ісидор в переломовий момент в історії українського народу // *Богослов'я*. (Рим) 1964. Т.25–28. С.31–32.

⁹⁷ *Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией (1334–1598)*. Т.1. С.109, 114, 503, 505.

⁹⁸ *Ваврик В.М.* Флорентійські унійні традиції в Київській митрополії 1450–60 рр. // *Записки чина св. Василя Великого*. (Рим) 1963. Т.4. Кн.3–4. С.347–349.

духівництво й мирян не підпорядковуватися відступнику, неканонічно поставленому митрополиту-схизматику Йоні Московському*.

Попри намагання Москви не допустити уніата та Ісидорового послідовника до управління литовсько-руськими єпархіями, зокрема, проведену Йоною широкомасштабну акцію дискредитації його⁹⁹, Григорій все ж був визнаний руським архіпастирем як литовською та польською владою, так і православними владиками Великого князівства Литовського та Королівства Польського: Перемишльським, Луцьким, Холмським і Галицьким, Володимирським, Туровським, Смоленським, Полоцьким, крім єпископа Чернігівського Євтимія, котрий втік до Москви¹⁰⁰.

Укріпивши свою духовну владу на Русі-Україні, Григорій почав завзято домагатися поширення своєї юрисдикції на північноруські єпархії. У 1460 р. Казимир IV вислав до Москви посольство, прохаючи великого князя Василя II прийняти митрополита-уніата. Та московський правитель категорично відмовився задовольнити цю просьбу¹⁰¹. Митрополит Йона та його наступник Феодосій (1461–1464) були надзвичайно занепокоєні зростанням авторитету Григорія Болгарина. Запідозрених у литовських симпатіях єпископів вони негайно ж позбавляли сану, а на їх місце ставили більш догідливих людей. Однак така політика була неефективною там, де ще зберігалися залишки самоврядних традицій. Особливо підтримувало Григорія Новгородсько-Псковське архієпископство, ієрархи якого у 1471 р. перейшли під його опіку¹⁰².

У другій половині 60-х років XV ст. Григорій Болгарин, зважаючи на сильне невдоволення українсько-білоруського нижчого духівництва, котре й надалі вважало ортодоксію найбільшою святинею, вирішив повернутися до православ'я. І близько 1470 р. константинопольський патріарх Діонісій офіційно підтвердив його митрополитом Київським і всієї Русі східного обряду. Незважаючи на це, Москва й надалі не хотіла визнавати Григорія своїм архієреєм, чим остаточно затвердила поділ Київської митрополії на дві частини – московську та литовсько-польську¹⁰³.

В історію української церковно-релігійної культури Григорій Болгарин увійшов, передусім, як талановитий проповідник. За даними Лева Кревзи, він є автором декількох морально-догматичних казань, присвячених різним церковним святам¹⁰⁴. Про літературно-проповідницьку діяльність Григорія на Русі-Україні згадує також московський митрополит Феодосій. В одному зі своїх послань він наказує архієпископу Новгородському і Псковському Йоні, аби той "... писання і повчання його [Григорія. – *І.Ш.*] не читав та оберігав свою єдинородну, безсмертну душу від такого єретизму"¹⁰⁵.

Отже, в останній чверті XIV–впродовж XV ст. як мінімум чотири рази київський митрополичий престол посідали високоосвічені болгари. Саме вони, в силу конкрет-

* У 1448 р. великий московський князь Василь II Темний скликав у Москві собор північноруських єпископів, який самочинно, без порозуміння з константинопольським патріархом-уніатом Григорієм Маммою, затвердив руським митрополитом єпископа Рязанського Йону. В результаті домовленості між князем Васиєм II та великим литовським князем і польським королем Казимиром IV Йона у 1451 р. поширив свою юрисдикцію на литовсько-польську частину Київської митрополії (Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией (1334–1598). Т.1. С.94–96; РИБ. Т.6. Стлб.555–566).

⁹⁹ Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией (1334–1598). Т.1. С.110, 112–114, 117, 507.

¹⁰⁰ Яроцький П. Міждержавна боротьба за митрополичу кафедру // Українське православ'я. Київ, 1997. С.80–81.

¹⁰¹ Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией (1334–1598). Т.1. С.505.

¹⁰² ПСРЛ. Т.27. С.130.

¹⁰³ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.5. С.408–409.

¹⁰⁴ РИБ. Т.4. С.234.

¹⁰⁵ Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией (1334–1598). Т.1. С.507.

них історичних обставин, очолили литовсько-руський опір централізаторській та уніфікаційній політиці Москви. Завдяки їхнім зусиллям, це протистояння набуло чітких організаційних форм, ідеологічного обґрунтування і, що найголовніше, було успішно завершено поширенням на Русі Флорентійської унії, яка послужила формальним приводом для поділу Київської митрополії на литовську та московську частини. Водночас митрополити-болгари завжди рішуче й наполегливо відстоювали перед литовською та польською владою церковно-релігійні права українсько-білоруської православної спільноти, намагалися не допустити її латинізації та полонізації.

Не менш вагомими були й результати релігійно-культурної діяльності цих болгар. Під їх проводом пізньосередньовічна українська духовність вийшла зі стану занепаду й стагнації та почала інтенсивно засвоювати найновіші досягнення візантійсько-слов'янського синтезу, що, звичайно ж, підняло її на новий щабель розвитку, при цьому зміцнивши у ній традиційні підвалини самобутності й неповторності. Разом з тим, проведена ними гнучка та виважена політика посприяла дедалі глибшому вкоріненню у свідомості значної частини української духовної та світської еліти, а також ширшої суспільності ідеї поєднання християнських церков, внаслідок чого поступово створювалися передумови для переорієнтації культури Русі-України на швидко прогресуючий Захід. Такий величезний благотворний вплив у цей період не могли здійснити ані греки, котрі через свої ментальні бар'єри були не в змозі добитися на Русі-Україні прихильності й довіри, ані самі русини, котрим бракувало освіченості та досвіду.

**HIGHLY EDUCATED BULGARIANS AS EXPLORERS
OF CHURCH-INSTITUTIONAL AND RELIGIOUSLY-CULTURAL LIFE
OF RUS'-UKRAINE
(last fourth of the XIV–XV c.)**

Igor SHPYK

*L'viv Ivan Franko National University
1, Universytets'ka str., Lviv, 79000
The Chair of History of the Slavonic Countries*

Church-political and religiously-cultural activity of rus' metropolitans, Bulgarians originally, on a background of the Moscow-Lithuanian-Polish rivalry and fight for the Kiev metropolitans department, and also large-scale motion for renewal of primitive church supremacy of Kiev and attempts of imposing on Russia-Ukraine of church union is high-lighted in the article. A role and value of highly educated Bulgarians in history of Ukrainian late Medieval spiritual life is determined.

Key words: Kiev metropolity, Lithuania, Moscovia, Poland, Constantinople, Rome, church Union, Ukrainian-Bulgarian relations.

Стаття надійшла до редколегії 25.22.2005
Прийнята до друку 27.12.2005